

FRIED ISTVÁN
KÉTNYELVŰSÉG ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK

HU ISSN 0324-6523 Acta Univ. A. József Nom.
HU ISSN 0586-3708 Acta Hist. Litt. Hung.

KÉTNYELVŰSÉG ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK

Kelet-Közép-Európa történetének (és irodalomtörténetének) döntő fordulata, hogy a nemzethez tartozás kritériumai között első és majdnem kizárólagosságot igénylő helyre kerül a *nyelv*.¹ Mintegy a XVIII. század végéig a *nemzet* jelentése sokkal inkább a kormányzás, a földrajzi terület, a közös történelmi hagyományok, valamint a kiváltságok azonosága által határozottat meg, mint az egy nyelvet beszélők közössége révén. Közel a XVIII. század végéig, Magyarországon, amely (haszonlóan Lengyelországhoz) többnemzetiségű állam volt, a latin kormányzási-hivatali nyelv a különféle nemzetiségűek érintkezési nyelve, a tudomány nyelve (és részben az irodalomé is!), kiváltképpen az oktatásé. Más kérdés, hogy a hivatalosan használt latin mellett más közös nyelv is létezett, a városokban mindenekelőtt „Bildungssprache”-ként a német, illetve a magyar, Lengyelországban a lengyel, Horvátországban a horvát, amely az adott terület lakossága számottevő részének anyanyelve volt.

Régióknak megkülönböztető jellemzője, hogy lakosai nem kizárólag egynyelvű tömbökben éltek, hanem egyfelől viszonylag sűrűn mutathatók ki „nyelvszigetek”, másfelől az országon belüli kapcsolat- és viszonyrendszerek miatt nem kevés az olyan terület, amelynek népessége arra kényszerül, hogy több nyelvet használjon. A többnyelvűség régi jelensége az irodalomnak,² a főleg nemesi udvarokban készült, kéziratos formában fennmaradt dalszövegek az esetek jó részében különféle nyelvű (valószínűleg énekelt) verseket tartalmaznak,³ és a diák- és általában iskolai folklór szintén bőven ismer szlovák-magyar vagy más egyes nyelvű költeményeket.⁴ Tévednénk azonban, ha a kulturális szférára szűkítenénk le a többnyelvűség jelenségét, bár ott jelentkezik a leginkább látványosan. Irodalmi alkotások tanúskodnak arról, hogy a kultúrának az anyanyelv érdekében elkötelezett harcosai szociológiai szempontból világították át ezt a problémát: az anyanyelvet nem (vagy csak törve) beszélő nemesek, illetve nemzetiségüket az idegen nyelv használatával megtagadó kisvárosi lakók általában karikatürisztikusan ábrázolt figurái a XIX. század első felében írt vígjátékoknak; a magyar színművek a német-magyar, a szlovákok a szlovák-magyar kétnyelvűséget pellengérezik ki. A nagy szlovén romantikus költő, Prešeren egy német nyelvű versében⁵ pedig a szűkebb hazában uralkodó nyelvhasználatot társadalmi rétegekhez köti, közvetetten jelezve az anyanyelv terjesztéséért indított harc célját is: az elidegenedettnek minősített rétegek visszaterelését az anyanyelvi közösség meghatározta nemzettestbe.

A politikai irodalom révén azonban eredeti jelentésétől és jelentőségétől eltérő értelmezést kapott a kétnyelvűség, és minden egyes, Kelet-Közép-Európában 1780–1850 között kialakult és megszerveződött nemzeti mozgalom a valóságosnál homogénabb, egynyelvű társadalom, állam megteremtésére törekedett. Ezzel leszámolni készült egy évszázados hagyománnyal, a soknemzetiségű országokban természetes képződményként létező kulturális jellegű két- és többnyelvűséggel. A latin nyelv hivatalos volta azt jelentette,

hogy a soknemzetiségű ország egyik nyelve sem jutott túlsúlyra a többi nyelvvel szemben, a latin mellett legfeljebb a német nyelv (a külföldi egyetemek látogatásának igénye miatt) kapott nagyobb hangsúlyt, meg nyilván azért, mert például a Habsburg Monarchia „birodalmi” intézményeiben (a hadseregben, a bécsi hivatalokban stb.) a német nyelv volt használatban. A XVIII. századi magyarországi telepítések, a megélénkülő külső, kereskedelmi kapcsolatok, a külföldi egyetemjárás nem maradtak következmények nélkül, mint ahogy az arisztokrácia külföldönjárása, az egyházak igyekezete nemzetközi kapcsolataik őrzésére és szilárdítására a nyelvtudás szélesedését eredményezték. Külön kell szólnunk az iskolák szerepéről a kétnyelvűség kialakulásában; a XVIII. században még nemigen beszélhetünk akár egyes tanároknak az anyanyelv terjesztése, akár erőszakos honosítása ügyében végzett rendszeres munkálkodásáról, hiszen a katolikus iskolákban a latin, más iskolákban vegyesen a német és a latin, legfeljebb bizonyos református iskolákban a magyar (is) használtatott a tanórákon. Más kérdés, hogy a protestáns egyházak nyelvhasználata az anyanyelv terjedését segítette; illetve nem a lakosság többségétől idegen másik nyelv térhódításának szolgálatában állt.

Még a XIX. század húszas éveiben is több olyan iskoláról tudunk, amely tudomásul vette, hogy a diákok különféle anyanyelvű területekről jöttek, s ha nem az oktatás nyelveként, de valamilyen formában lehetőséget biztosítottak arra, hogy az anyanyelv is szerepeljen a vizsgákon, a Deklamationsübung-okon vagy az iskola patrónusának tiszteletére rendezett ünnepélyeken. Híradás tudósít arról, hogy a lőcsei líceumban a diákok Livius latin szövegét magyarra, németre és szlovákra fordították,⁶ illetve arról, hogy a késmárki líceumban Horatius első ódáját szóltatták meg a diákok a följebb említett három nyelven.⁷ Nem egyes tanárok ötletét regisztráljuk, hanem olyan, a XVIII. századból származó hagyomány továbbélését hangsúlyozzuk, amely az 1820-as években a pozsonyi líceumban, Magyarország egyik legjobb iskolájában még megvolt. Itt a különféle nyelvű önképzőkörök nem vetélkedtek egymással, hanem számos olyan taggal rendelkeztek, aki több önképzőkörben tevékenykedett, vagy olyannal, aki nem az anyanyelve szerint „illetékes” önképzőkörbe lépett be.⁸ A többnyelvű vizsgák, ünnepélyek viszonylag gyakoriak voltak,⁹ és kifejezték azt a többnyelvűséget, amely például Magyarország északi részének megkülönböztető jellemzője volt.

A városok és falvak, a különféle társadalmi rétegek érintkezése még a XIX. században is a többnyelvűség pozícióit erősítette, bár az egyes nyelveknek meghatározott társadalmi rétegekhez kapcsolódása csak részben jogosult Magyar-, Lengyel- vagy akár Horvátország esetében: az arisztokrácia mindenütt egy másik nyelvet választott a társalgás, az érintkezés eszközeként, többnyire a németet, illetve a franciát, a városi lakosság nyelve jelentős százalékban a német volt; míg a parasztság (és a falujába szorult kismenesség, alsópap-ság) az anyanyelv őrzőjének számított. A társadalmi osztályok, rétegek elkülönülése egymástól sokáig tart, a nemzeti mozgalmak ez ellen az elkülönülés ellen is küzdenek; a kulturális törekvések az egységes, standardizált, illetve irodalmi nyelv kialakítására irányulnak, és olyan kulturális intézmények létesítésére törekednek, amelyek a nyelvi egység révén egy táborba, egyérdekűvé gyűjtik a különböző társadalmi rétegek képviselőit (ilyenek az akadémiai mozgalmak, az anyanyelvű színjátszás népszerűsítését célzó erőfeszítések).

S míg a nemzeti mozgalmak kétségtelenné igyekeznek tenni azt, hogy az anyanyelv terjesztése nélkülözhetetlen feltétele a korszerű nemzetivé válásnak, a társadalom egyes rétegeinek spontán módon megnyilvánuló igénye pregnánsan jelentkezik: a többnyelvűség tényét felismerve olyan hagyományok öröklődnek nemzedékről nemzedékre, amelyek ezt a többnyelvűséget *értékként* tartják számon, és részben az előbbre jutás vágyától hajtva, részben pedig a hagyománytól erősítve a többnyelvűség továbbélését biztosítják. Ha pél-

dául belelapolunk a szlovák irodalom történetébe, XIX. századi szlovák költők élet-rajzában sűrűn bukkanunk olyan kitételre, miszerint a későbbi neves költők néhány évet magyar környezetben, magyarok lakta városban töltöttek. Így kerül a vígjátékiró Ján Chalupka Sárospatakra, ahol a magyar nyelven kívül a kollégiumban élő diákköltészettel és mindenekelőtt a református diákköltészet eredményeit magas fokon szintetizáló Csokonai Vitéz Mihály lírájával és epikájával ismerkedett meg. Olyannyira megtanul Chalupka magyarul, hogy *A vén szerelmes* című vígjátékával részt vehetett a Magyar Tudós Társaság vígjátékpályázatán; de nemcsak a magyar nyelvűség miatt érdekes számunkra ez a vígjáték, hanem azért is, mert a Csokonai és Kisfaludy Károly megteremtette magyar vígjáték-hagyományba illeszkedik bele. Más kérdés, Chalupka németül is úgy megtanult, hogy képes volt pamfletregényt és újságcikkeket írni ezen a nyelven. Pamfletregénye (mint ezt az egyes fejezetek elé írt mottók tanúsítják) a magyar irodalom és a magyar viszonyok igen alapos ismeretéről tanúskodnak.¹⁰

A teljesség igénye nélkül említjük meg, hogy a jeles irodalomtörténész, régiségbúvár, Pavel Jozef Šafárik Rozsnyón a magyar, Dobsinán a német szó kedvéért járt; a költő és szuperintendens Karol Kuzmány Sajógömörben magyarul, Dobsinán németül tanult; Rozsnyón járt a magyar szó kedvéért iskolába Michal Miloslav Hodža, Samo Chalupka, Samo Tomášik (a szlovák nemzeti ébredés jeles költő-ideológusai), Sajógömörben Ján Kalinčiak, aki viszont a megyei választások körüli visszaéléseket leplezte le, nem utolsósorban Nagy Ignác *Tisztújítás* című színművétől (is) ihletve. A két-, illetve háromnyelvűség ténye mellett legalább olyan fontos az, amit a két kultúrában való jártasságként nevezhetünk. Az iskolában (és a szállásadónál) a szlovák ifjak nemcsak nyelvvél, hanem irodalommal, kultúrával, mentalitással is megismerkedtek; s jöllehet a szlovák nyelv és irodalom harcos munkásaivá lettek, a soknyelvű ország több kultúrájában voltak otthon. Általában nem fordítóként jeleskedtek, hanem (ha többnyire polémikus formában ugyan) műfajokat, fordulatokat, poétikai jelenségeket asszimiláltak egy másik irodalomból a sajátjukba. Ahogyan Ján Chalupka kiragadja Csokonai költészetéből a népies, a népszerű elemeket, a társasági dal formáit, és konfrontálja a szlovák népies hagyománnyal, az a többnyelvű ország kultúráinak szimbiózisára lehet tanulságos példa.

Itt említendő az az évszázadokat átfogó szép szokás, amelyet a szlovákra, szerbre, lengyelre, csehre, németre sűrűn fordított regényíró, Jókai Mór örökített meg egy regényében (majd visszatérve rá öregkori emlékezésében). Íme, egy terjedelmesebb részlet:

„Egy kedves ősi szokás dívott akkor városunkban (talán még most is megvan) — a gyermekcsere.

Soknyelvű hazánknak egyik városa német, másik magyar ajkú; aztán pedig hát testvérek volnánk, meg kellene egymást értenünk; a németnek meg kell tanulni magyarul, a magyarnak németül. S szent a béke.

A jámbor hazafiak efelől így tesznek.

A német városban is vannak iskolák, a magyarban is. A német szülők írják a magyar városban lévő tanodák igazgatóinak, s a magyar szülők a német város tanárainak, hogy vannak-e kezeik alatt levő iskolásfiúk, lányok, akik innen oda, onnan ide cserébe kaphatók lennének.

Azokat aztán egymásért kicserélik.”¹¹

Így jutott Jókai Mór Pozsonyba német szóra, majd mikor Pesten a szlovák származású neves ügyvéd, Alexander Vrchovský mellé került, és nála lakott, akkor az ügyvéd leányát (cserébe!) Jókaiék fogadták magukhoz, ott tanult-beszélt magyarul.¹²

A társadalomnak ez a spontán kiegyenlítő törekvése a kultúrák természetes cseréjét segítette elő, s főleg írók, politikusok esetében a sokoldalú és többnyelvű tájékozódást és

tájékoztatót eredményezte. Jókai (aki íróként és politikusként egyként nevet szerzett) említett önéletrajzi feljegyzésében így kommentálja a regényrészletben megörökített jelenléteket:

„Az a szép szokás volt akkor, hogy a pozsonyi német családok komáromi magyar családokkal kicserélték a gyereket, fiút fiúért, leányt leányért egy pár esztendőre: ez volt a legjobb tanrendszer a nyelvtanulásra.”¹³

A nemzeti mozgalmak szerveződése folyamatában azonban a többnyelvűség sem került el a nyelvet a nemzeti hovatartozás bizonyítékául értékelők figyelmét. A magyar irodalomban jártas, röpiratokat németül fogalmazni képes L'udovít Štúr a többnyelvűségben és (ezen keresztül) a cseregyerek-intézményben az elnemzetlenedés veszedelmét fedezte föl. Számára a nyelv nem pusztán kommunikációs tényező, hanem a nemzeti jelleg egyik leglényegesebb bizonyítéka. Herderig nyúl vissza Štúr, mikor minden nemzetnek a saját nyelvéhez való feltétlen jogát hangsúlyozza, s a kelet-közép-európai nemzeti mozgalmak érvrendszerét foglalja össze, mikor a nemzet fennmaradása és a nyelv közösséget formáló lényege között szoros összefüggést tételez föl: „Mit jeder Nation hängt ihre Sprache auf das innigste zusammen. In ihr, als dem ersten Produkte des theoretischen Geistes spiegelt sich die Nation ab: sie, die Sprache, ist daher das sicherste Kennzeichen der Beschaffenheit und Eigenthümlichkeit eines jeden Volkes...” Majd később: „Die Sprache ist (...) das Zeichen der Persönlichkeit...”

Ennek a nemzetegyenységnek a védelme igényli, hogy a többnyelvűséget az anyanyelvűség váltsa föl, az anyanyelvnek immár nem pusztán kitüntetett, hanem majdnem kizárólagos lesz a szerepe. Míg a XVIII. században és jórészt a XIX. század elején a többnyelvűség olykor társadalmi szerepekkel is összefüggött (a megyegyűléseken latinul, a családi körben magyarul, németül vagy szlovákul, a jobbágyaival anyanyelvükön beszélő nemes többnyelvűségét a családi bibliák bejegyzései, a több nemzedéken át vezetett diáriumok őrzik),¹⁴ a nemzeti mozgalmak vezetői egyetlen lehetséges magatartásformát és szerepet ismernek el, s ez a nemzeti elkötelezettségnek van alárendelve. Ennek ad hangot Štúr is röpirata egy helyén, amelyben pedagógiai-pszichológiai érvei pontosan tükrözik annak az irodalomban is didaktikus által megjelenő modornak jellegét, amely nemcsak a szlovák nemzeti mozgalomra jellemző az 1840-es esztendőkből: „So ist auch leicht erklärbar, dass derjenige, welcher keine bestimmte Muttersprache hatte, und in seiner Kindheit auf einmal mehrere Sprachen lernte, sich nie auszeichnen wird, und keinen festen Charakter besitzt, sondern unbeständig und leichtbeweglich ist, denn keine Sprache hat auf seinen Verstand und sein Herz einen tiefen Einfluss gewonnen.”¹⁵

Attól azonban óvakodnunk kell, hogy szembeállítsuk az idillinek elgondolt, felvilágosodott eszmeiségből származó többnyelvűség-tudatot az egynyelvűségre koncentráló (és legfeljebb a differenciáltabbnak tartott irodalmak eredményeinek asszimilálása érdekében való nyelvtudást engedélyező) nemzeti törekvésekkel, hiszen egyfelől a nyelvi nacionalizmust megelőző korszak spontán többnyelvűsége korántsem kulturális fogantatású, hanem a valóságos helyzethez alkalmazkodás eredménye, másfelől az irodalmi nyelvet megteremtők igyekezete érik be, a többnyire bizonytalan nyelvhasználat, olykor nem a több-, hanem a végyesnyelvűség tisztul ki, és legalább egy, az anyanyelv ismerete válik magasabb szintűvé. Mindez azonban nem feltétlenül, sőt, csak erős megszorításokkal érvényes az irodalomban.¹⁶

1/ Nem vitás, hogy akár a többnyelvű (ún. makaróni)-versek, énekek érdekes képződményei a népek együttélése századainak, általában az értelmiségiek alacsonyabb rétegéből származók alkotják. Olykor szellemesek, minden esetben tanulságosak, de semmi esetre sem hoznak létre esztétikailag magasabb rendű alkotást. Nem egyszer a műköltészetben is

felbukkannak, szinte mindig vidám hangulatú alkotásban, később a paródia vagy a travesztia eszközeként.

2/ A nyelvváltás sem ritka jelensége korszakunknak. A fiataalkori — iskolában elsajátított — nyelvet felváltja az anyanyelv, vagy éppen fordítva, az egyik nemzeti mozgalom hatására, az e mozgalmak között ingadozó és nemzeti identitását kereső fiatal tér át anyanyelvről egy másikra. Erre vonatkozólag a német-magyar területről rendelkezünk több esettanulmánnyal, emlékirattal. A magyarországi német nyelvű családból származó Frankenburg Adolf¹⁷ a *Pesther Tageblatt* munkatársa volt, német nyelvű vígjátékát a pesti német színház adta elő. Az 1840-es években már a magyar sajtóban és irodalomban tevékenykedik, idősebb korában emlékiratait magyarul írja, kissé szégyenkezve gondolva vissza német nyelvű irodalmi pályájára.

A szintén kétnyelvű költő-fordító, Adolf Dux jellemző című dolgozata, *Zwischen zwei Nationalitäten* (Ein tragisches Dichterleben)¹⁸ a följebb említett nyelvváltás következményeit mutatja be, de a költősors tragikumát nem innen eredeztethető, hanem a költő, Kerényi-Christmann Frigyes (Friedrich) emigrációjából. A magyar szabadságharc bukása után Amerikába menekülő költőt szinte az új élet kapujában érte halálos kimenetelű bal eset.

Jóllehet Dux Adolf írásában a XIX. század második felének magyarországi helyzete tükröződik, amit megrajzolni igyekeznek: már az 1830-as, 1840-es években is megfigyelhető. „Zweisprachige Schriftsteller sind in diesem Lande nicht selten, und bis zum einem gewissen, ja in einzelnen glücklichen Ausnahmefällen bis zum höchsten Niveau der Geistesthätigkeit handhaben sie ihre beiden Sprachen, von denen eine die deutsche, serbische, rumänische oder slovakische, — die andere aber die ungarische ist, mit gleicher Fertigkeit...” Ezek a költők alaposan veszik ki részüket a kultúráközvetítésből. „Rumänische, serbische, ruthenische, slovakische Volkslieder, metrisch ins Ungarische übersetzt, geben Zeugnis davon, dass diejenigen, von welchem diese Übersetzungen herrühren, auch der poetischen Formen in zwei Sprachen bis zu einem gewissen Grade mächtig sind. Und von den Übersetzern zu den Poeten in zwei Sprachen ist nur ein Schritt.”

Mondandója érdekében Dux csupán a költészetre koncentrál, jóllehet van adatunk arra vonatkozólag, hogy az 1820-as, 1830-as években és korábban jónéhányan voltak olyanok, akik költői műveiket az anyanyelven, tudományos-ismeretterjesztő írásaikat egy másik nyelven alkották meg. A Tudományos Gyűjtemény-híradása még minden érzelmenyilvánítás nélkül adja az olvasó tudtára, hogy Malatidesz Dániel magyarul „eredeti hős regét” adott ki, „most pedig a magyar mérges plántákról” ír német nyelven könyvet.¹⁹

Korántsem szeretnők sugalmazni, hogy a kétnyelvűség (akár költőről, akár szélesebb társadalmi rétegekről van szó) valamiféle idilli együttélés nyelvi tükröződése lenne. Am azt sem állíthatjuk, hogy a kétnyelvűség ne eredményezhüné a kultúrák, irodalmak egymáshoz közeledését. Dux Adolf a XIX. század második felének keserves tanulságai felől tekint vissza egy olyan, nem túlságosan jelentős költőegyniség pályájára, akinek költői „korszakai” különféle nyelvekhez kapcsolódtak, s az átváltás megrázkódtatásait megszenvedték. Előbb azonban egy általánosabb megállapítást tesz:

„Solche zweisprachige Poeten sind noch immer in einer glücklicheren Lage, als ein an einen Scheideweg gestellter Dichter, der sich gerade für die Sprache entscheidet, in der er nicht geboren wurde, und den Ergüssen seiner Seele eine Form aufzwingt, die für ihn immer Spröde bleiben muss. Er verwundet sich selbst und muss an der nimmer heilenden, immer weiter klaffenden Wunde schliesslich verbluten.”

Ezek után vázolja föl Dux a társadalmi-kulturális háttérrel együtt Kerényi Frigyes életútját, a háromnyelvű Eperjes iskoláinak ihletésénél kezdve a költői lét tudatosulásáig.

Kerényi még Christmannként lép be a német nyelvű önképzőkörbe, előbb latinul és németül versel, majd társaitól és könyvből magyarul tanulva, 18 évesen már a kor vezető magyar irodalmi-kulturális folyóiratában, az *Athenaeumban* publikál (Vidor Emil álnéven). Német zsengeit nem adta közre, viszont 1844-ben és 1846-ban magyar nyelvű verses kötetekkel jelentkezett, Petőfi Sándor méltatta barátságára. Magyar verseit német versek emléke, a német dalformákra emlékeztető versformálása különbözteti meg kortársaitól, sőt olykor germanizmusai árulkodnak arról, hogy német az anyanyelve. Számottevő költővé nem tudott így emelkedni, mindvégig küszködött a megtanult nyelvvel.

Dux Adolf példája már a spontán és természetes kétnyelvűség bomlásának korszakából való. Ami az irodalomban a bomlás jeleit mutatja, főleg a társadalom alsóbb rétegeiben tovább él. Számottevő mértékben differenciálódik is. Nem utolsósorban ama, egész Európára jellemző tendencia következtében, amely az egynyelvűséget szorgalmazza, s a nemzetiségek, nemzeti kisebbségek anyanyelv-használatát a magánéletbe vagy/és a szépirodalomba igyekszik visszazorítani. Jóllehet a német nyelv még sokáig, látványosan az első világháború végéig megmarad Kelet-Közép-Európa lingua franca-jának, és a második világháború végéig viszonylag keveset veszít közvetítő szerepéből (Budapesten 1944-ig adnak ki színvonalas német nyelvű napilapot, a *Pester Lloydot*), a két- vagy háromnyelvűség korszaka a XIX. század végén átadja a helyét az egynyelvűségnek párhuzamosan azzal, hogy az állam mind több sikerrel valósítja meg a bürokrácia segítségével a centralizációt, s mind kevésbé lehet (kulturálisan vagy a nyelvhasználat őrzésével) a regionális tudatba zárkózni. A XX. században fel-feltámadó és szintén európai tendenciaként minősíthető regionális mozgalmak egy hajdan volt közösségi életforma feltámasztását célozzák.

Kelet-Közép-Európa története folyamán az etnikai és a nyelvhatárok aligha jelölhetők ki teljes biztonsággal, inkább a másnyelvű lakosságba (telepítések, emigráció stb. következtében) ékelődött népcsoportok alkotta etnikai és nyelvi szigetek teszik egyfelől a soknyelvű országok legtöbb vidékét takaróvá, sokszínűvé, másfelől eredményezik a népek együttléséből, szokások, hagyományok, kultúrák kölcsönhatásából származó jellegzetes *air culture*-t, amelynek megnyilvánulása a többnyelvűség. Ugyanis a társadalmi szerepekből következő két- vagy háromnyelvűség a társadalomnak viszonylag kicsiny csoportjait hatotta át. Sokkal inkább a népek együttlésének spontán tudomásul vétele határozta meg a nyelvi nacionalizmust megelőző századokban a nyelvhasználatot. Mindennek természetesen messzeható következményei lettek a kultúrában, mindenekelőtt az irodalomban. A nyelvtudomány²⁰ régóta veszi számba a nyelvrokonság ténye mellett az egy régióba sorolható, ám nem egy nyelvcsaládba tartozó nyelveknek a fonetikában, a szintaxisban vagy akár a hangsúlyban megmutatkozó közös vonásait, s az egyes nyelvek jellemzése az *areális nyelvészet* módszerével sikeresebbnek bizonyulhat, mint csupán a hagyományos történeti grammatika metódusai igénybe véve. Ugyancsak fontos népismereti tényeket tárt föl Bartók Béla, aki a szomszédos népek dallamainak „kereszteződéséről” és „visszakereszteződéséről” közölt máig érvényes értekezéseket.²¹ Az összehasonlító irodalomtudomány művelői egyrészt a valóban kimutatható és cáfolhatatlanul létező érintkezések felderítésében jeleskedtek, másrészt az irodalmi folyamatokban található kétségtelen analógiák kutatásával világítottak rá a tipológiai egyezésekre, amelyek viszont előbb-utóbb az „irodalomközi együttes”-ek fogalmához és meghatározásának kritériumaihoz vezettek.²² Olyan tényezőket kell a vizsgálat tárgyává tennünk, mint a közös kormányzás, a földrajzi terület szempontja, a közös (történelmi stb.) hagyományok, élmények tudatosulása, a nyelvrokonság felismerése, az érintkezések számos lehetősége, közöttük súllyal a kölcsönhatások problémaköre. A soknyelvű országok közös kormányzásban, majd az iskolarendszerek és más közös intézmények következtében a hasonló vagy azonos kulturális impul-

zusok hatása alatt nevelkedett népei nyilvánvalóan sok tekintetben közösséget alkotnak, a kulturális érintkezés állandónak mondható. Szinte a XVIII. század végéig a kétnyelvű költő nem különleges alakja az irodalmak történetének, és még a XIX. században is sok kétnyelvű költőt találhatunk régióinkban. A kétnyelvűség azonban nem egyes — kiemelkedő jelentőségű vagy csupán jellegzetes — képviselői révén van jelen az irodalmakban, hanem részint egyes művek témaválasztásában tudjuk kimutatni, részint — s ez az irodalomtörténet számára még fontosabb — az irodalmi folyamatban is tükröződik. Nevezetesen arról van szó, hogy egyes műfajok, műnemek, irodalmi sajátosságok kifejlődését egy adott irodalomban segíti vagy hátráltatja az, miszerint egy szomszédos vagy egy vele együttélő irodalomból a többnyelvű olvasó már ismeri.²³ Segítheti, hiszen az anyanyelvű olvasó immár az anyanyelvén igényli, várja egy műfaj, egy irodalmi alakzat megjelenését. És esetleg hátráltatja, mivel a többnyelvű olvasó egy közeli, másik irodalomban már magas színvonalon megkapja azt, és így nem alakul ki igénye, hogy ugyanezt anyanyelvén is olvassa.

A kétnyelvűség két nyelvnek magas szintű birtoklását jelenti, nemcsak passzív értést vagy kizárólag hivatali nyelvhasználatot, hanem azt, hogy az egyén az anyanyelv mellett egy másik nyelven is valamilyen formában részese a kultúrának, illetve az irodalomnak (bizonyos esetekben művelője). Természetesen ez a fajta kétnyelvűség a legkedvezőbb a kulturális érintkezések számára, hiszen ez többnyire a polikultúráltságot eredményezi (de itt fenyegethet esetleg az asszimiláció veszélye, legalábbis így érezték a XIX. század folyamán nem egy nép vezetői). Az olyan kétnyelvűség, amely az anyanyelv mellett egy vagy több másik nyelvnek inkább passzív vagy nem teljes tudásában merül ki, inkább a recepciónak kedvez, az irodalomban a fordítások számát szaporíthatja, eképpen a kulturális érintkezéseket szintén elősegítheti. Más kérdés, hogy Kelet-Közép-Európában különösen fontos szerephez jutottak a közvetítők, akik az osztrák és a német, valamint a cseh-, a magyar- és a horvátországi németnyelvű folyóiratokat használták ki arra a célra, hogy az irodalmak eseményeiről beszámoljanak, vagy fordításaikkal a más nyelveken nem tudók számára is hozzáférhetővé tegyék az egyes népek számottevő alkotásait. A szlovák Samuel Rožný például Csokonai Vitéz Mihály költészetével ismertette meg mindazokat, akik németül olvastak;²⁴ Romy Károly György a szláv és a magyar irodalmakról tudósította az újságokat;²⁵ rendkívül fontos volt a prágai *Ost und West* című folyóirat Európa szláv-ság-képének kialakításában.²⁶ S jóllehet a közvetítők nyelve német, hazafias tudatuk mindig ahhoz a szűkebb pátriához kötötte őket, amelyhez tartozónak érezték magukat, hungarus-tudatról szólhatunk tehát vagy bohemus-tudatról. Ez a tudat mellőzhetetlennek vélte a többnyelvűséget; olyan korszakban is, amelyben a nemzeti mozgalmak még a jól tudott német nyelvet is legfeljebb a közvetítés lehetősége miatt használták.

A XVIII. század szép álma a tudós-közletársaságról szétfoszlott, mihelyt a *nyelvi nacionalismusé* lett a vezérszólam. S miközben a nemzeti mozgalmak mind nagyobb tömeghatással fejtették ki az egynyelvű állam eszméjét, szerencsére a történelem látható felszíne alatt sok helyen mind a mai napig megőrződött a többnyelvűség. Szociológiailag azonban jelentős mértékben változott. Míg a régi korszakokban egy többnyelvű régióban a többség volt legalább kétnyelvű, addig *most a kisebbség* az, rendszerint azok, akik a többséget alkotó nép miatt rá vannak kényszerülve az anyanyelv mellett a „hivatalossá” lett másik nyelv elsajátítására. Pedig az évszázadok arról tanúskodnak, hogy a kultúrák találkozása, egymásba szövődése *valamennyi* nép számára előnnyel jár, színesíti, gazdagítja, sokrétűvé teszi kultúráját, hagyományörzés és újítás dialektikáját ösztönzi.

Jegyzetek

1. Fried István: *Kelet- és Közép-Európa közi*. Budapest, 1987.
2. Sziklay László: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Budapest, 1987.
3. Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840.)*. Budapest, 1963.
4. Kollár, Ján: *Národné zpiewanky*. W Budjne 1835. II. 174–182. (Pjsne makaronké: latinsko-slowenské; mad' arsko-slowenské; slowensko-nemecké; latinsko-uhensko-slowenské.)
5. Prežeren, France: *Poezija im pisma*. Ljubljana, 1964. 220. (Deutsch sprechen in der Regel hier zu Lande/ die Herrinnen und Herren, die befehlen/ slowenisch die, so von dem Dienerstande...
6. *Hazai Tudósítások* 1807. II, 10. sz.
7. Uo. 12. sz.
8. A magyar Füredy László, „egy szerencsétlen vak ifjú” a német önképzőkör tagja volt. *Tudományos Gyűjtemény* 1821. X. 121–123. A szlovák Karol Kuzmány a magyar társaságban tevékenykedett. Vö.: Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Budapest, 1963.
9. *Tudományos Gyűjtemény* 1822. VII, 119–122.; 1825. V, 118–123. Vö. még: A Declamatoriumban a szubrektor tanítványai deklamáltak magyarul Berzsenyi, Kazinczy, Révai, Csokonai, Kis János verseit; németül Bürger, Hölty, Salis, Kömer, Krummacher verseit, szlovákul Palkovič és Tablic néhány versét, latinul pedig részleteket Horatius, Ovidius, Vergilius, Phaedrus, Sallustius, Curtius műveiből: Uo. 1824. VII. 117.
10. Sziklay László: *Szlovák drámaíró magyar nyelvű vigjádiéka*. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1956. 103–115.; Fried István: *Eredmények és feladatok a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásában*. *Irodalmi Szemle* 1980. I, 70–75.
11. Jókai Mór: *Mire megvénülünk* (1863.), Budapest, 1963. 35.
12. Jókai Mór *Levelezése. (1823–1859)* Budapest, 1971. I, 19–22, 35, 133, 272–277.
13. Jókai Mór: *Legkedvesebb könyvem*. In: *Hátrahagyott művek V*. Budapest, 1912. 183.
14. Sziklay László: *Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről*. *Századok* 1942. 65–85.
15. *Die Beschwerden und Klagen der Slawen in Ungarn über die gesetzwidrigen Uebergriffe der Magyaren. Vorgetragen von einem ungarischen Slawen*. Leipzig 1843. I, 3, 6.
16. Hadrovics, László: *Ungarisch-slawische Zweisprachigkeit in der Dichtung des 18. und 19. Jahrhunderts*. Hungaro-slavica 1983. Hg.: L. Hadrovics-A. Hollós. Budapest, 1983. 77–85.; Fried, István: *Some remarks on bilingualism*. *Acta Litteraria An.Sc. Hung.* 1986. 386–398.
17. Frankenburg Adolf: *Emlékiratok Pest, 1868*. II, 102, 104–106, 116.
18. Dux, Adolf: *Aus Ungarn. Literatur- und culturgeschichtliche Studien*. Leipzig, 1880. 141–151.
19. *Tudományos Gyűjtemény* 1824. VII, 117.
20. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk.: Balázs János. Budapest, 1989.
21. Vö. erről részletesebben: Fried István: *Bartók Béla példája*. In: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. Budapest, 1989. 171–180.
22. Durišin, Dionýz a kolektív: *Osobitné medziliterárne spoločenstvo*. Bratislava, 1987.
23. Chmel, Rudolf: *Két irodalom kapcsolatai*. Bratislava, 1980. 55–90.
24. Fried István: *Csokonai nyomában. Irodalomtörténeti Közlemények* 1972. 198–202.
25. Ugyanó: *Rumy Károly György, a kultúrközvetítő (1828–1847)*. *Filológiai Közlöny* 1963. 204–218.
26. Hofmann, Alois: *Die Prager Zeitschrift „Ost und West”*. Berlin (Ost) 1957.

István Fried

DIE ZWEISPRACHIGKEIT UND DIE KULTURELLEN BEZIEHUNGEN

Die Zweisprachigkeit kann für ein charakteristisches Merkmal für die ostmitteleuropäischen Literaturen und Gesellschaften gehalten werden. Auf dem Gebiet des historischen Ungarns war die Gepflogenheit *des Kindertausches* sehr beliebt: Die Ungarn oder die Deutschen haben ihre Kinder in diejenigen Städte geschickt, wo die Aneignung der fremden (deutschen oder ungarischen) Sprache und Kultur ermöglicht war. In erster Linie war es nicht in den Schulen, wo der Unterricht lange Zeit die lateinische Sprache bevorzugte, sondern in dem Famili-

enkreis gesichert. Über seine Kindheit hat Mór Jókai in einem Roman berichtet. Als eine weitere Charakteristik kann die Bilingualität („bilingvitas“) hervorgehoben werden, d. h. der Schriftsteller und der Leser sind in den Traditionen zweier Literaturen bewandert. Dieses Verhältnis hat zur Folge, dass sich eine literarische Gattung nach dem Vorbild der anderen Nationalliteratur entwickelt oder im Gegenteil, völlig wegbleibt, weil es in der für den aktuellen Leser zugänglichen Literatur schon vertreten ist. Die Literaturen in Ostmitteleuropa werden durch die Kenntnis von mehreren Literaturen und Kulturen beeinflusst, die nach dem Einfluss der Nationalistischen Bestrebungen in den Hintergrund gestellt wurde, aber im Laufe des 19. Jahrhunderts trotzdem lebendig blieb.

Különnyomat az Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXVII. 1991. kötetéből
Felelős kiadó: a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékánja